

Angelusz Róbert – Tardos Róbert:
*A kérdőíves kontextushatás –
a nem mintavételi hibák egy efemer,
mindennapos esete*

Megjelent: Angelusz Róbert és Tardos Róbert
(szerk.): Mérésről mérésre.

A választáskutatás módszertani kérdései.
Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar
Központja Alapítvány, 2006. 163-184. p.

Forrás: <http://www.valasztaskutatas.hu>

ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT

A kérdőíves kontextushatás – a nem mintavételi hibák egy efemer, mindennapos esete

A KÉRDÉSKÖR KUTATÁSI ELŐZMÉNYEI

A sajtóban közzétett közvélemény-kutatások rendszeres olvasói már hosszabb ideje megismerkedhettek azokkal a mellékletekkel, amelyek a felvételek bizonyos módszertani körülményeiről tájékoztatnak. Ezek között döntően a mintával összefüggő kérdésekről – mintanagyság, a mintavétel módszere, súlyozási eljárások – illetve az interjúk lebonyolításának technikájáról, a felvételek időpontjáról, tartamáról esik szó. Kisebbségi figyelem jut módszertani vonatkozásokra, bár az eredmények lehetséges torzulásai szempontjából a nem mintavételi hibaforrások jelentősége valószínűleg semmivel sem kisebb. Sok esetben a kérdések pontos szövege sem szerepel a közleményekben (jóllehet még a sztenderdként kezelt ún. „most vasárnap” pártpreferencia-kérdés különböző változatai közti eltérések sem elhanyagolhatók). Bár a nemzetközi gyakorlatban ma már igen gazdag módszertani összeállításokra is van példa a választási előrejelzésekhez kapcsolódóan,¹ még ritkább a kérdések szövegkörnyezetének, a megelőző kérdésekhez, témablokkhoz való kapcsolódásukra vonatkozó tájékoztatás.

Az, hogy a kérdéssorrend, vagy egyes kérdéson belül az egyes válasz-kategóriák vagy tételek sorrendje olykor jelentősen befolyásolhatja az eredményeket, nem új felfedezés, a ténnyel régóta foglalkozik a módszertani irodalom. A survey módszertani számos tekintélyes szerzője is kinyilvánítja e kérdés nagy fontosságát, ugyanakkor a téma bonyolultságának is

¹ Lásd a BBC „polltracking” honlapjának (<http://news.bbc.co.uk/1/shared/vote2005/polltracker/html/polltracker.stm>) igen részletes módszertani dokumentációját, vagy a hasonló jellegű német gyűjteményt (<http://www.wahlrecht.de/umfragen/index.htm>).

hangot ad. N. Bradburn (1983) egyenesen azt állapítja meg, hogy a kérdőívszerkesztésnek nincs még egy olyan területe, ahol annyi a homályos pont, mint a kérdéssorrend problémája. Schuman és Presser (1981) az egyedi, elszigetelt esettanulmányok után a kérdés általánosításokra is alapot adó, bizonyos tipikus torzításokat is megragadó, elméletileg beágyazott vizsgálódások szükségességére hívta fel a figyelmet. E témakörrel ugyan korábban olyan klasszikusok is foglalkoztak már, mint Cantril (1944) vagy Payne (1951), kutatása komolyabb lendületet a nyolcvanas évektől kapott. Ekkoriban már a német módszertani kutatások is komoly hozzájárulást jelentettek a kérdéskörhöz, nem utolsósorban az allensbacheri Institut für Demoskopie, illetve a mannheimi ZUMA, valamint az ezekben jelentős szerepet vállaló Norbert Schwarz munkássága révén. A kognitív pszichológia, de nem utolsósorban a beszédaktus-elmélet bizonyos logikai-nyelvészeti eredményeinek (lásd Grice 1975) felhasználásával a kutatók jelentős lépéseket tettek az említett teoretikus megalapozás irányában. E kutatások összegzésében jelentős szerepe volt egy 1989-ben rendezett konferenciának, amelynek alapján Schwarz és Sudman (1991) az ilyen irányú kutatások széles spektrumát felölelő kötetet állított össze. A survey metodológia olyan klasszikus szerzője, mint Tom Smith vállalkozott a különböző típusú kontextushatások szisztematikus számbavételére. Ezen belül olyan mozzanatok szerepét állította középpontba, mint a különböző kérdések közti részegész típusú logikai kapcsolatok, az egymás szerepét feltételező kölcsönös befolyások, az asszimilációs és kontraszthatások, és nem utolsósorban az olyan jellegű fókuszhatások, mint amelyeket a kommunikációs irodalom a framing és priming (beállítás és időzítés) címszavak alatt tárgyal. Egyes kutatók, mint Schwarz és munkatársai külön figyelmet fordítanak az interjúra mint egyfajta interakciós partnerek közti beszélgetési szituációra, ahol a beszélgetés során elhangzó információelemek túlnyúlnak közvetlen helyi jelentőségükön, s a velük kapcsolatos információelemek más – esetleg tematikailag csak részben összefüggő – további kérdések (mint „beszélgetés-elemek”) értelmezését is befolyásolják. Ezt az elméleti irányt viszi tovább Zaller (1993), aki szintén az interjú interaktív szituativitását és ennek során a közvetlen információs befolyás (a megelőzően szóba hozott témák) meghatározó szerepét hangsúlyozza a válaszadók vonatkoztatási és reagálási mintáit illetően a megválaszolható kérdések értelmezésekor. Jóllehet a kérdéskörrel kapcsolatos elméleti és empirikus adalékok is jelentősen szaporodtak, a hatások szerteágazó – és többnyire nehezen szétválasztható – jellege továbbra is sok komplikációt, nehezen megválaszolható kérdést tar-

totat.² Az első lépés mindenestre e problémák tudatosítása és súlyának megfelelő számbavétele és kezelése.

A KONTEXTUSHATÁS VIZSGÁLATA A POLITIKAI TAGOLÓDÁS KUTATÁSBAN³

Bár 2003 novemberében kutatásunk alapfelvétele elsősorban a politikai rétegződés tartalmi kérdéseire irányult, már a kutatás kezdeti fázisában is súlyt helyeztünk számos módszertani kérdés megválaszolására. A több (al)minta lehetősége, különböző intézetek részvétele elvi lehetőséget adott – egyfajta kísérleti összehasonlító jelleggel – bizonyos eltérő formulák kipróbálására. Ezek között viszonylag jelentős szerepet a személyes kérdezés során megmutatkozó, a kérdéskörök sorrendjéhez, illetve az egyes kérdések közvetlen szöveggörnyezetéhez kapcsolódó kontextushatások problémája.⁴ Az alábbiakban két ilyen teszt jellegű megközelítést mutatunk be, ahol mind a két kísérleti szituáció arra irányult, hogy bemutassa, hogy azonos kérdések eltérő kérdéssorrendje, szöveggörnyezete mennyire befolyásolja az eredményeket.

Egy közvetlenül politikai tárgyú kísérleti eset

Az alábbiakban bemutatandó első kísérlet a pártpreferencia kérdésköréhez viszonylag közeli témához, az aktuális és korábbi kormányok teljesítményének megítéléséhez kapcsolódik. Tulajdonképp az akkor működő Medgyessy-kormány és a megelőző Orbán-kormány értékeléséről, közvetve összehasonlításáról volt szó, bizonyos értelemben szabvány jelleggel. Mivel

² A témával kapcsolatos újabb kutatási eredményekről lásd Tourangeau et al (2003).

³ A politikai tagolódás kutatássorozat tartalmi eredményeit egy tavaly megjelent kötetünk (Angelusz–Tardos eds. 2005) tartalmazza.

⁴ A 2003 novemberi felvétel módszertani tesztheinek sorában további megközelítések is helyet kaptak. Így a bal-jobb skálával kapcsolatos ismert módszertani problémák miatt – a közép kérdéses helye a hagyományos tízfokú változatban – két változat (tíz- és hétfokú skála) alkalmazására is sor került (a jelen tanulmány – amely ezúttal más kérdéseket vizsgál – e két változatra együttesen épít az elemzés egy pontján). Emellett két olyan teszt is szerepelt, amely bizonyos értelemben maguk is a kontextushatás kérdésköréhez kapcsolhatók. Így a kérdőívet nyitó blokkok két – egy tartalmilag semlegesebb, kommunikációs szokásokra, életstílusra vonatkozó és egy politikai szempontból relevánsabb, a múltbeli politikai tapasztalatokra, családi mintákra vonatkozó – változatának párhuzamos alkalmazására került sor. Egy további kísérlet a „most vasárnap” pártpreferencia-kérdés és a „melyik párt fog nyerni” típusú észlelt esély kérdés sorrendjének változtatásán alapult. Ez utóbbi tapasztalatok, melyek részletes körüljárása még további vizsgálatokat igényelne, nem utolsósorban a bevezetőben említett bonyolult hatásmechanizmussal összefüggésben, nem képezik a jelen tanulmány tárgyát.

a kérdőív számos témakört, blokkot – köztük nagyobb számú gazdasági és külpolitikai kérdést – tartalmazott, közvetlen kérdőív-szerkesztési gondként is megfogalmazódott az elhelyezés optimális módja. A szükségből mintegy erényt kovácsolva, e probléma mindjárt az egyik lehetséges módszertani teszt tárgyaként is megfogalmazódott: befolyásolja-e a kormányok megítélését, ha a kérdőív a kormányok értékelését megelőzően a gazdaság kérdéskörét, vagy ha ezzel szemben egy külpolitikai kérdéskört idézünk fel a válaszolók gondolkodásában (s ezen belül is utolsóként egy olyan pregnáns témát, mint az ország NATO-hoz való tartozásának megítélése).

Az akkori társadalmi-politikai kontextus felidézése végett: a felvétel idejére, 2003 őszére (voltaképpen 2003 nyaratól) fordulat állt be a gazdasági közhangulatban. Világossá vált, hogy a költségvetési helyzet javítása érdekében az elkövetkező időszakban intézkedésekre lesz szükség, sőt, ekkor már jelentős mértékű kamatemelésre is sor került. Mindezt a pártpreferenciák terén is – bizonyára nem függetlenül egymástól – lényeges változás kísérte. A 2003 tavaszáig-nyaráig élen álló MSZP-t ekkorra megelőzte a Fidesz. Ezek a változások tükröződtek a Medgyessy-kormány, illetve az Orbán-kormány aktuális megítélésében is. Ugyanakkor a gazdasági helyzetmegítéléssel kapcsolatos fordulat nem volt egyenletes mértékű valamennyi politikai szegmens esetében. Jóllehet a kedvezőtlenebb megítélés általánossá vált, ennek mértékében lényeges különbség volt a két politikai tömbön belül⁵.

A másik változat kérdéskontextusának kulcskérdése, a NATO-tagság megítélése ehhez képest már lényegesen közelebb állt a konszenzushoz, legalábbis a manifeszt vélemények szintjén. A többség (a népesség közel kétharmada) egyetértett azzal, hogy Magyarország tagja ennek a szervezetnek, és mindössze egynegyedét ért el az ellentétes állásponton lévők aránya. Viszonylag mérsékelt különbségek kapcsolódtak csak a különböző pártok szavazótáborához. Míg az előbbi kérdés egy, a napi politikai klímához és kommunikációs napirendhez közel álló, viszonylag konfliktusos kontextust jelentett, ez utóbbi egy idealizáltabb, „emelkedettebb” szöveggörnyezetet, ami valamilyen értelemben a Nyugathoz tartozás auráját vonhatta a rá következő kérdésekben szereplő kormányok teljesítménye köré. Feltételeztük, hogy az előző kontextus kedvezőtlenebbül, az utóbbi kedvezőbben fogja érinteni az aktuális kormány megítélését, ennek mértéke azonban – illetve, hogy az eltérések egyáltalán szignifikánsak-e, kérdéses volt.

⁵ A szóban forgó kérdésblokk négy kérdést tartalmazott. Kettő az ország gazdasági helyzetére, kettő a személyes, illetve családi anyagi helyzet megítélésére vonatkozott – mindkét esetben múltbéli és jövőbeli (egy éves) viszonyításban egyaránt.

1. táblázat

A Medgyessy- és a (korábbi) Orbán-kormány működésének értékelése két kérdőív-kontextusváltozat alapján 2003 novemberében (százalék- és indexértékek)

		A változat gazdasági kontextus	B változat külpolitikai kontextus	
A Medgyessy-kormány teljesítménye*	nagyon rossz	13,7%	12,3%	
	rossz	35,2%	33,7%	
	jó	38,3%	44,8%	
	nagyon jó	1,1%	1,5%	
	nem tudja	11,6%	7,6%	
Az Orbán-kormány teljesítménye**	nagyon rossz	7,8%	8,0%	
	rossz	32,4%	31,7%	
	jó	46,3%	49,3%	
	nagyon jó	4,1%	4,8%	
	nem tudja	9,4%	6,7%	
<i>Összevont értékek</i>				
				A változat –B változat
Medgyessy-kormány teljesítménye	jó (nagyon jó + jó)	39,4	46,3	-6,9
	rossz (nagyon rossz + rossz)	48,9	46,0	2,9
Orbán-kormány teljesítménye	jó (nagyon jó + jó)	50,4	54,1	-3,7
	rossz (nagyon rossz + rossz)	40,2	39,0	1,2
<i>Index-értékek</i>				
I1. Medgyessy-kormány	jó-rossz	-9,5	0,3	-9,8
I2. Orbán-kormány	jó-rossz	10,2	15,1	-4,9
II. A két kormány együttes értékelése	Medgyessy-kormány–Orbán-kormány (I1–I2)	-19,7	-14,8	-4,9
	N	1500	1500	

* A két változat közti eltérés szign. p = ,000

** A két változat közti eltérés szign. p = ,05

A táblázat alján szereplő szignifikanciaértékekből is megállapítható, hogy a kontextusbefolyás végül is statisztikailag számottevőnek bizonyult. Míg a külpolitikai kontextusváltozat esetében kiegyensúlyozott maradt a Medgyessy-kormány teljesítményének értékelése, a gazdaság felől indítva már közel tízszázalékos túlsúlyra jutott a működést negatívan megítélők aránya. Érdekes egyébként megfigyelni, hogy az utóbbi esetben a bizonytalanok aránya is viszonylag magas (feltehetően olyan válaszadókra visszavezethetően, akiknek korábbi pozitívabb véleménye a gazdasági nehézségek láttán ment át módosuláson).

Már korántsem ennyire könnyen értelmezhető – nem is tételeztük fel előzetesen –, hogy a külpolitikai kontextus nyomán nemcsak az aktuális, hanem a megelőző kormány működése is pozitívabb színben jelenik majd meg, ha a két változat közötti eltérés ez esetben kevésbé is szignifikáns. Ezzel kapcsolatban két mozzanat érvényesülése jöhet szóba. Egy tartalmi jellegű kontextushatás a külpolitikai eredmények általános kivételére utalhat, amely nemcsak az aktuális, hanem a megelőző kormányokat is ebbe a kedvező fénybe helyezi. Míg a konfliktusos kontextus növeli, a konszenzusos kontextus csökkenti a különbséget a felek között (ez utóbbi közvetlenül is nyomon követhető az összevont értékek, indexpontoszámok alapján.) A másik lehetséges magyarázat viszont egy további sorrendhatás, nevezük az előző mezohatással szemben egy mikrohatás meglétét tételezi fel. Mivel a kormányok teljesítményének értékelését tekintve a kérdőívben az aktuális kormányra vonatkozó kérdésre előbb került sor, mint a megelőzőére, ezért ha valaki – a külpolitikai kontextus nyomán – a Medgyessy-kormányt viszonylag kedvezően ítélte meg, ugyanakkor az Orbán-kormányról összességében nem volt rosszabb a véleménye, ez arra késztehetette, hogy – egyfajta asszimilációs hatás érvényesülésével – az Orbán-kormányt is hasonlóan kedvező, esetleg még kedvezőbb színben tüntesse fel.

Felmerülhet a kérdés, hogy a két változat közti különbség esetleg a minták összetételének esetleges különbségeiből is adódhat. Valóban, a felvétel egyes almintái között léteztek bizonyos életkori, iskolázottságbeli, sőt, pártpreferencia szerinti eltérések, amelyeket bizonyos alapadatok szintjén a súlyozás ugyan többé-kevésbé „helyreállított”, azonban kérdés, hogy nem jelentkeznek-e ennek lenyomata az ilyen jellegű eltérésekben is. Az eredmények ellenőrzése-képpen indokolt olyan többváltozós elemzéseket végezni, ahol a két kérdőívváltozat – az alminták – mellett néhány olyan fontosabb szociodemográfiai és politikai-ideológiai tényezőt is szerepeltetünk a független változók között, amelyek a tapasztalatok szerint szintén befolyásolják az ilyen

véleményeket. A következőkben bemutatott elemzés második modellje a szóban forgó változók mellett magát a kontextusteszt egyik alapelemként megjelenő gazdasági helyzetmegítélés tényezőjét is bevonja (a kérdésblokk négy mutatójából készített kompakt optimizmus-pesszimizmus index alapján. Szemben a NATO-témával, a gazdasági helyzetmegítélés blokk mindkét kérdőívben szerepelt – az egyik esetben a kormányok teljesítményének megítélését követő blokkon belül – s ez lehetővé teszi az almintá változóval történő együttes szerepeltetését.

A 2. táblázatba foglalt első modell alapján – a kérdéskörben meghatározó jellegű négy további változó bevonása ellenére – egyértelmű, hogy az almintá (kérdéskontextus) változó szignifikáns marad. A jobb oldali panelből az is világosan kiderül, hogy ez a szignifikáns befolyás igazából csak az aktuális kormány megítélésére vonatkozóan volt jelen, a megelőző kormány esetében az egyéb változók már kiszorították az almintahatást. Az a származtatott hatás, amelyről az előzőekben beszéltünk, az elemzés eredményéből láthatóan kétségkívül gyengébb az elsődleges hatásnál.

A második modell eredménye arra utal, hogy a gazdasági helyzetmegítélés változó jelentősen gyengíti az almintá-összefüggést, ha teljesen nem is oltja ki azt. Bizonyos értelemben átfedésről beszélhetünk a kontextustéma és az almintá között, s ez maga is a kontextushatás számottevő jelenlétéről szól. A gazdasági téma meghatározó szerepére utal továbbá az is, hogy a modellbe történő bevonása az összmagyarázatot igen jelentősen növeli (a Medgyessy-kormány megítélése esetében 27-ről 36 százalékra).

2. táblázat

A kontextushatás tesztelése kontrollváltozók bevonásával

(Multivariáns GLIM varianciaelemzés, függő változók a két kormány megítélése, független változók – fix változó: alminta, kontrollváltozók bal-jobb skála, életkor, iskolai végzettség, gazdasági helyzetmegítélés; F- és szignifikanciaértékek; N = 2430)

1. modell

A, A két függő változó együttese
B, A két függő változó külön-külön

A	F	Sig.
Intercept	867,021	,000
Bal-jobb skála	665,152	,000
Életkor	8,443	,000
Iskolázottság	1,513	,221
Alminta (A, B változat)	8,425	,000

B	Függő változó	F	Sig.
Corrected Model	Medgyessy-kormány index (I1) ^a	224,039	,000
	Orbán-kormány index (I2) ^b	184,114	,000
Intercept	Medgyessy-kormány (I1)	1361,605	,000
	Orbán-kormány (I2)	269,056	,000
Bal-jobb skála	Medgyessy-kormány (I1)	782,581	,000
	Orbán-kormány (I2)	650,755	,000
Életkor	Medgyessy-kormány (I1)	7,320	,007
	Orbán-kormány (I2)	10,850	,001
Iskolázottság	Medgyessy-kormány (I1)	2,138	,144
	Orbán-kormány (I2)	,684	,408
Alminta (A, B változat)	Medgyessy-kormány (I1)	14,920	,000
	Orbán-kormány (I2)	1,186	,276

a R² Squared = ,265
b R² Squared = ,228

2. modell

(a gazdasági helyzetmegítélés kontexusváltozó bevonásával)

A, A két függő változó együttese

B, A két függő változó külön-külön

A	F	Sig.
Intercept	406,706	,000
Bal-jobb skála	498,431	,000
Életkor	18,558	,000
Iskolázottság	2,111	,121
Gazdasági helyzetmegítélés index	177,347	,000
Alminta (A, B változat)	3,200	,041

B	Függő változó	F	Sig.
Corrected Model	Medgyessy-kormány index (I1) ^a	224,039	,000
	Orbán-kormány index (I2) ^b	184,114	,000
Intercept	Medgyessy-kormány (I1)	1361,605	,000
	Orbán-kormány (I2)	269,056	,000
Bal-jobb skála	Medgyessy-kormány (I1)	782,581	,000
	Orbán-kormány (I2)	650,755	,000
Életkor	Medgyessy-kormány (I1)	7,320	,007
	Orbán-kormány (I2)	10,850	,001
Iskolázottság	Medgyessy-kormány (I1)	2,138	,144
	Orbán-kormány (I2)	,684	,408
Alminta (A, B változat)	Medgyessy-kormány (I1)	14,920	,000
	Orbán-kormány (I2)	1,186	,276

a R² Squared = ,265

b R² Squared = ,228

A külpolitikai kontextust – és emellett a gazdasági blokkot is – tartalmazó alminta külön történet elemzése azt jelezte, hogy a kormányok értékelésének a NATO-kérdéssel való összefüggése lényegesen gyengébb, mint amit a gazdasági helyzetmegítélés esetében tapasztalhattunk. Mindezek alapján hajlamosak lehetnénk arra gondolni, hogy az utóbbinak egyértelműen nagyobb a válaszmegoszlás alakulására való befolyása, mint az előbbinek. Ez a kérdés valójában nehezebben megválaszolható, mint elsőre látszik. Részben ismernünk kellene hozzá azt az ún. „valós értéket”, amelytől a kontextushatások a megoszlást ilyen vagy olyan irányban eltérítik. Ha ilyen „valós értékről” egyáltalán beszélhetünk, az is nagyobb számú vizsgálati eredmény együtteséből derülhetne ki egy-egy időpontra vonatkozóan, amelynek azonban komoly gyakorlati korlátai vannak. Azonban további tartalmi megfontolás is említhető a kézenfekvőnek tűnő válasszal szemben. Létezhet olyan kontextusstimulus, amely – ilyen vagy olyan irányban – egységesen hat a válaszadói magatartásra, s amely hatást nem egyszerű keresztmetszet-elemzés, közvetlen korrelációk alapján kimutatni. Ilyen általános „áthangoló” befolyás kapcsolódhat például esetünkben a külpolitikai kontextushoz is. Valószínűsíthető, hogy az alapmegoszlások megfigyelt eltéréseiben mindkét változat oldalának megvan a maga szerepe, ha talán a gazdasági helyzetmegítélés kontextusának nagyobb is a súlya.

Szubsztantív szempontból is fontos további kérdés, hogy mely közegekben érvényesült elsősorban a szóban forgó hatás, mely társadalmi csoportok, rétegek bizonyultak elsősorban kontextusérzékenyeknek a jelen összevetés alapján. E tekintetben elemzéseink az iskolázottság és a településtípus szerepét emelték ki. Az alábbi többváltozó bontás e tényezők szerint a két kormány megítélését együttesen jellemző indexértékekből indul ki. A táblázatban a satírozott részek az erősen kontextusérzékeny közegeket jelzik.

3. táblázat

**A két kormány értékelése
iskolázottság és településtípus szerint kérdőív-kontextusváltozat
alapján 2003 novemberében (indexértékek)**

Iskolázottság	Település típusa	A két kormány együttes értékelése Medgyessy-kormány–Orbán-kormány (I1–I2)		
		A változat	B változat	A–B
Max. 8	Bp.	,12	,74	–,62
	város	,30	–,10	,40
	község	–,24	–,08	–,16
	Total	,01	,02	–01
Szakmunkás	Bp.	–,06	–,15	,09
	város	–,24	–,15	–,09
	község	–,53	–,29	–,24
	Total	–,32	–,21	–,11
Közép	Bp.	–,21	–03	–,18
	város	–,25	–,21	–,04
	község	–,34	–,26	–,08
	Total	–17	–,17	0,0
Diploma	Bp.	–06	,45	–,51
	város	–,19	,06	–,25
	község	,03	–,39	(,42)
	Total	–,11	,11	–,22
Total	Bp.	,06	,20	–,14
	város	–,09	–,13	,04
	község	–,23	–,20	–,03
	Total	–,14	–,08	–,06

Az eredmények többé-kevésbé koherens módon utalnak a kulturális-társadalmi centrumban lévő csoportokon belüli nagyobb érzékenységről az ilyen típusú külső hatások, szimbolikus befolyások iránt. Különösen a fővárosi, de általában a városi diplomásokra egészében elmondható, hogy a két kormány megítélését igen jelentősen befolyásolta esetükben, hogy melyik kérdőív milyen szövegkörnyezetbe helyezte a szóban forgó kérdéseket. A felsőbb társadalmi pozíciókban lévő, magasabb státusú csoportokról ez a tapasztalat egybecseng korábbi kutatásainkból a retrospektív válaszadás torzításaira vonatkozó hasonló eredményekkel (a korábbi szavazási szokások felidézésének az aktuális pártpreferenciákhoz történő átszíneződése ezekben a csoportokban különösen tipikusnak bizonyult).⁶ A jelenség centrumban való megjelenését erősíti az alacsonyabb iskolázottságú, jellemzően idősebb csoportok közül is a kontextusérzékenység fővárosban megfigyelhető kiugró értéke.

Egy kevésbé közvetlenül politikaközeli téma, a szubjektív osztályidentifikáció esete

A politikai rétegződés kutatásában nemzetközileg is gyakran használt változó a szubjektív osztályidentifikáció mutatója, mely sok esetben hatásosabb magyarázó tényező, mint a kulturális-gazdasági státushelyzet számos objektív indikátora. Jóllehet különböző változatai használatosak, és egyik vagy másik verzió mellett is hozhatók fel érvek⁷, ezek az eltérések aránylag kevésbé befolyásolják ezt a magyarázóképeséget.

Jelen vizsgálódásunk tárgya azonban nem a szubjektív osztályidentifikáció mérésének eltérő módja, hanem ismét az a befolyás, amit a kontextuális tényezők jelenthetnek az azonosulási minták tekintetében. Korábbi vizsgálatainkban is megfigyelhettük, hogy az emberek egy számottevő része – például a szakmunkások vagy a szolgáltatási rétegek alsó csoportjai – maguk is bizonytalanok abban, hogy inkább a munkás- vagy valamilyen fajta középbesorolást tartásukra nézve jellemzőbbnek. Azt is tapasztal-

⁶ Lásd Angelusz–Tardos (1995).

⁷ Különböző korábbi kutatásainkban magunk is alkalmaztunk a jelen határozatától eltérő rövidebb, ötosztatú formát, vagy – szintén külföldi előzmények nyomán – a radikálisan egyszerűbb dichotóm („munkásosztály/középosztály” önbesorolás) változatot is. Angelusz–Tardos (1995) ezekkel a különböző változatokkal részletesebben foglalkozik. Jelen felvétel esetében a hazai gyakorlatban az elmúlt időben legáltalánosabban használt hatteteles (felső, felső közép, közép, alsó közép, munkás, alsó osztály) kategorizálást vettük alapul.

talhattuk, hogy a státus- és jövedelemtényezők meghatározó szerepe mellett bizonyos orientációs minták, és esetenként közhangulati befolyások (például egy-egy választást követő kormány jellege) is kihatással volt a szóban forgó megnyilvánulásokra (ennyiben például a vallásossággal kapcsolatos önbesorolás hullámszáma emlékeztet a jelenségre).

Az időbeli összehasonlítások különösen érzékenyek lehetnek e befolyásokra. Az említett korábbi kutatásunk – amely más hazai felvételek tapasztalatait is felhasználta – a kilencvenes évek első felére vonatkozóan a munkás- és alsó osztályhoz történő önbesorolás enyhe túlsúlyát konstataálta a különböző közép- és felső rétegekkel szemben. Az azóta történt kulturális rétegződés, iskolázottságbeli felfelé tolódás azt valószínűsítheti, hogy a szubjektív identifikáció az utóbbi irányban tolódott el. Az időbeli összehasonlítás szempontja külön érdekességet kölcsönöz második kísérletünknek, mely a szóban forgó kérdést tette két eltérő kontextusváltozat tárgyává. A két változat bizonyos értelemben az előző teszt fókuszaihoz hasonló. Az egyik kérdőív a szubjektív osztályidentifikáció mutatóját a személyi adatblokkba, s azon belül a tartalmilag közel álló személyes kereset/családi jövedelem kérdések mögé helyezte. A másik változatban viszont egy olyan politikai kérdésblokkot követett, amely több megosztó témát is tartalmazott, a vallás társadalmi szerepétől a határon túli magyarok, vagy éppen az adóterhek kérdésköréig. Ez utóbbi – az előző teszt egyik változatának kontextusához hasonlóan – konfliktusos jellegű szövegkörnyezet. A személyes, családi (jövedelmi) státussal összefüggő másik kontextus jellemzésére ugyan a konszenzusos jelző nem volna igazán találó, azonban az elmondható, hogy inkább egy viszonylag kedvezőbb önprezentációra hajlamosít. (A tapasztalatok szerint ez mindenekelelt az identifikációs kérdést közvetlenül megelőző családjövedelem-összefüggésre vonatkozik, a személyeskereset-vonatkozás – a külső oktulajdonítás erősebb hangsúlyával – már maga is ellentmondásosabb ilyen szempontból). A belpolitikai problémák kontextusváltozata nyilván közelebb hozza a sok esetben bizonytalan horgonyokkal rendelkező azonosulási kérdés egy olyan beállítását, amely a hovatartozás egyenlőtlenségi alapon történő értelmezésére utal, a társadalmi hierarchia magasabb régióira, a „fent lévőkre” való vonatkoztatást is magába foglalva.

4. táblázat

**Szubjektív osztályidentifikáció
két kérdőív-kontextusváltozat alapján
2003 novemberében (százalék- és indexértékek)**

		A változat személyes- családi status kontextus	B változat politikai prob- lémák kontex- tus	
Melyik társadalmi osztályba sorolná magát?*	felső osztály	,1%	,1%	
	felső középosztály	1,4%	1,0%	
	középosztály	31,1%	26,3%	
	alsó középosztály	25,7%	22,1%	
	munkásosztály	32,6%	36,2%	
	alsó osztály	7,7%	12,5%	
	nem tudja	1,5%	1,7%	
				A–B változat (index)
Összevont értékek	Közép (felső, felső közép, közép, alsó közép)	58,3%	49,5%	8,8
	Munkás (munkás, alsó)	40,3%	48,7%	–8,4
N		1500	1500	

* A két változat közti eltérés szign. $p = ,000$

Az eredmények ez esetben is a két változat közti szignifikáns eltérést jelzik, a várt irányban. A személyes-családi kontextus a középosztálybeli önbesorolás különböző lépcsőfokait hívta elő nagyobb arányban, a politikai problémák szövegkörnyezete viszont a minta egészét tekintve – a kérdés konkrét sorrendje által is lejjebb helyezte – munkás- és alsó osztálybeli identifikációt. A legalacsonyabb – alsó osztály – lépcsőfok nagyobb arányú választása különösen látványos, csaknem kétszeres, mint a családi boldogulás vonatkoztatási keretébe ágyazott változat esetében.

Az adatok közti eltérés különösen markáns az időbeli összehasonlítás esetében. Ha a személyes-családi vonatkozás változatát vesszük alapul, a tíz-tizenöt évvel korábbi eredményekhez képesti változás számottevő, ami

meg is felelne az objektív kulturális trendeknek. A politikai problémák kontextusa alapján viszont egészében csak olyan kis mértékű, néhány százalékos eltérésről beszélhetnénk, amely a korábbi felvételek legalábbis egy részéhez képest alig volna statisztikailag számottevő. (A 2003-as felvétel óta a politikaitagolódás-kutatás folytatásaként 2005-ben és 2006-ban sorra került további felvételek – inkább a személyes-családi kontextushoz hasonló, bár nem kifejezetten státusszintre utaló szövegkörnyezetekben – a jelentősebb elmozdulás verzióját erősítették meg (a munkás- és alsó osztályra vonatkozó alternatívák együttes választása egyes esetekben már csak az egyharmados szintet érte el).

A szóban forgó kérdés esetében, amely a korábbi és a mostani tapasztalatok szerint is – és persze logikus módon – erősen kapcsolódik a társadalmi státus, kulturális, jövedelmi helyzet különböző tényezőihez, ismét felvetődhet, hogy a kimutatott kontextushatás esetleg nem az alminták ilyen szempontú összetételi különbségeiből adódnak-e. Az alábbi táblázat első paneljében a teljes mintára vonatkozó elemzés részben erre ad választ. A független változók közt a rögzített tényezők közé ugyanakkor az alminták mellett ezúttal két olyan kulcstényezőt is bevontunk, mint az egy főre jutó családi jövedelem és a bal-jobb önbesorolás, így az első modell alapján bizonyos interakciós hatások meglétéről vagy nem létéről is képet kaphatunk (így ezen belül arról tehát, hogy egyes tényezők hatása alminták-specifikusan, a kontextusváltozat függvényében érvényesül-e). A további két modell – már az egyes almintákon belül külön-külön – közvetlenül ez utóbbi kérdésre irányul.

5. táblázat

**A kontextushatás tesztelése négy kontrollváltozó
bevonásával a teljes mintán, illetve a további független változók
szerepe a két almintán**

(Multivariáns GLIM varianciaelemzés, függő változók közép, munkásidentifikáció [összevont], független változók – fix változó: alminta, családi jövedelem, bal-jobb skála, kontrollváltozók iskolai végzettség, életkor; F- és szignifikanciaértékek; Teljes minta N = 2130)

	Teljes minta		A változat személyes-családi státus kontextus		B változat politikai problémák kontextus	
	F	Sig.	F	Sig.	F	Sig.
Intercept	71 826,480	,000	86 625,143	,000	26 118,950	,000
Iskolázottság	184,473	,000	74,134	,000	111,247	,000
Életkor	8,909	,000	6,317	,002	4,560	,011
Családi jövedelem (1 főre jutó)	20,957	,000	17,024	,000	7,877	,000
Bal-jobb skála	3,857	,004	1,702	,147	3,405	,009
Alminta (A, B változat)	3,679	,025	–	–	–	–
Családi jövedelem* bal-jobb	,933	,444	1,380	,238	,623	,646
Családi jövedelem* alminta	4,389	,013				
Családi jövedelem* alminta	,788	,533				
Családi jövedelem* bal-jobb * alminta	,420	,794				

Az első megállapítás az almintahatás független voltára utal, amely akkor is fennmaradt, mikor a szubjektív osztályidentifikáció szempontjából jelentős változók sorát bevontuk a magyarázó tényezők közé. Az első modell további fontos eredménye ugyanakkor a kontextuselemként szereplő jövedelemtényező alminta-specifikus hatását jelzi. A következő két modell ennek konkrét mikéntjére is választ ad. Abban az A változatban, ahol a családi jövedelem kérdése közvetlenül megelőzte az identifikáció kérdését a szóban forgó összefüggés (amint az F értékek nagyságából kiderül) számottevően

meghaladja a B változat értékét (noha ez utóbbi is erősen szignifikáns, ami nem meglepő az összefüggés konkrét tartalmából következően). A bal-jobb önbesorolással kapcsolatos kapcsolatok gyengébbek (almintával való szignifikáns interakciós hatást alighanem ezért sem találunk), azonban a kontextushatás szempontjából logikus módon a B változatban jelenik meg számottevő módon (ott tehát, ahol a politikai problémák kontextusa közvetlenül vonja maga után az identifikációra vonatkozó értelmezési mező politikai hovatartozástól függő eltéréseit).

Ennek az utóbbi politikai vonatkozásnak bizonyos részelemei közvetlenebbül is vizsgálhatók, ha az identifikációs mintákat a politikai irányultság egyes csoportjaiban – a jövedelmi szemponttal kombinálva – változatonként többdimenziós keresztábrák szerint vizsgáljuk. Az alábbi táblázatok első eleme ezeket a mintákat körvonalazza, míg az alsó táblázat – ugyanehhez a kérdéshez bizonyos fokig leegyszerűsített módon közelítve – az egyes politikai csoportokon belüli jövedelemidentifikáció korrelációkat jeleníti meg.

6.1. táblázat

**Szubjektív osztályidentifikáció bal-jobb önbesorolás
és egy főre jutó családi jövedelem szerint két kérdőívkontextus-
változat alapján (2003. november, százalékban)**

Bal-jobb skála*	Családi jöv. (1 fő)	A változat személyes-családi státus kontextus				B változat politikai problémák kontextus			
		felső- közép	mun- kás- alsó	100	N	felső- közép	mun- kás- alsó	100	N
		önbesorolás				önbesorolás			
Bal (1–4, 1–3)	Felső (medián alatt)	65	35	100	165	59	41	100	152
	Alsó (medián felett)	38	61	100	86	36	62	100	154
Jobb (7–10, 5–7)	Felső (medián alatt)	84	16	100	157	67	33	100	135
	Alsó (medián felett)	43	57	100	104	54	45	100	181

* Az egyik kérdőívváltozatban tízfokú, a másikban hétfokú skála alapján.

6.2. táblázat

A szubjektív osztályidentifikáció összefüggése az egy főre jutó családi jövedelemmel a bal-jobb önbesorolás szerinti két csoportban a teljes mintában és a két almintában

(Pearson's R korreláció)

	Teljes minta	A változat személyes-családi státus kontextus	B változat politikai problémák kontextus
Bal (1–4, 1–3)	,31 (N = 556)	,28 (N = 250)	,33 (N = 305)
Jobb (7–10, 5–7)	,28 (N = 576)	,37 (N = 261)	,18 (N = 315)

Az utóbbi összefüggésből közvetlenül kiténik, hogy a két változat eltérése a politikai-ideológiai spektrum különböző csoportjait bizonyos fokig eltérő módon, ezen belül a jobboldali térfélen elhelyezkedőket erősebben érintette a szubjektív osztályidentifikáció szempontjából. A felső panel adataiból leolvasható, hogy ebben a politikai környezetben a magasabb (medián fölötti) jövedelemszinten a családi státus közeli szöveggörnyezet szinte kizárólag középosztály jellegű azonosulást von maga után. A politikai töltést magában hordozó kérdéskontextus ehhez képest jelentős eltérést eredményez e csoportban, az alacsonyabb szintű önbesorolás viszonylag magasabb arányával. Sajátos ugyanakkor, hogy a jobboldali térfélen az alacsonyabb jövedelmi szintet képviselő csoport a politikailag frekvenciált kontextusra éppen a középosztályi (ebben az összefüggésben talán így is mondhatnánk, polgári) jellegű identifikáció viszonylag magas arányú választásával reagál. Ezzel szemben a baloldali térfélen az alacsonyabb jövedelmi státusú csoport tagjai – a kérdéskontextustól többé-kevésbé független módon – magas arányban vallják magukat az alsóbb csoportokhoz, többnyire a munkásokhoz tartozóknak. (Tegyük hozzá, ez a társadalmi-politikai szegmens viszonylag nagy arányban kerül ki – jelenlegi vagy korábbi – ipari foglalkoztatottak, bérből élő munkavállalók közül, ahol ez a fajta identifikáció szinte

magától értetődő, míg a jobboldal alacsony státusú csoportjaiban viszonylag meghatározóbb a rurális környezet, amely több irányban nyitott a szubjektív osztályidentifikáció szempontjából).⁸

KITEKINTÉS

A módszertani tanulságok összegzésével kell kezdenünk. A kísérletek több esetben is rávilágítottak egyes, az empirikus társadalomkutatásban szokásosan használt kérdőíves mérőműszerek jelentős kontextusérzékenységére, arra a befolyásra, amely a kérdőíven belüli blokk- és kérdéssorrendből, az egyes témák egymásutániságának logikai és konnotációs összefüggéseiből, s mindennek a befogadók-válaszadók oldalán a vonatkoztatási keretekre gyakorolt hatásából adódik. Az ilyen tesztek rendszeres alkalmazása a kérdőíves módszeren belül segíthet a mérőműszerek egy olyan tipizálásában, amely a kevésbé érzékeny, viszonylag „kemény” mutatóktól az ilyen befolyásokra erősebben reagáló „puha” indikátorokig terjed. A választáskutatás szempontjából az ilyen fajta taxonómiák kialakítása azért is bírhat különös jelentőséggel, mivel maga is számos olyan mutatóval dolgozik rendszeresen – az aránylag „keményebb” pártpreferenciától a mindenképpen „puhább” részvételi hajlandóságig, s még inkább az erősen szituációérzékeny, kevésbé megszilárdult politikai véleményekig –, amelyek kezelése e szempontból különös tudatosságot igényel.

A tanulságok a konkrét mutatók elővigyázatos kezelését is magukba foglalják, nem utolsósorban az idősorok terén. Kontextusérzékeny kérdések esetén az idősoros összehasonlítás a kérdések szöveggörnyezetének bizonyos homogeneitását is feltételezi. Mint láttuk, esetenként szögesen eltérő következtetésekre juthatunk időbeli eltolódásokat, trendeket illetően pusztán az egyes kérdések eltérő szöveggörnyezetének következtében. Jóllehet a kísérletekben az erre utaló konkrét eset a kevésbé közvetlenül politikai jellegű mutatók közül került ki, a jelenséggel kapcsolatos tanulság persze a köz-

⁸ Felmerülhet a kérdés, hogy a kérdésben a kontextusérzékenységnek a jobboldalon tapasztalt magasabb szintje nem az ellenzéki pozícióval kapcsolatos-e a kormányon levés helyzetével szemben, s egy másik – ellentétes – szituációban nem fordított eltéréssel találkozunk-e. Ha egy ilyen feltevés esetleg nem is nélkülöz minden alapot, empirikus tesztelésére nincs módunk, mivel a kérdésben hasonló kísérleti adalékokkal korábbi – így az 1998–2002-es – időszakból nem rendelkezünk. Azonban valószínű az is, hogy egy ilyen másik esetben sem módosulna a kép a baloldali tömb egy jelentős szegmensének – egzisztenciális beágyazottságból adódó – munkásorientációjáról.

vetlenül politikai vonatkozásokra, így nem utolsósorban a pártpreferenciák mérésének területére is kiterjeszhető.

Mindezek alapján felmerülhet a kérdés: A szóban forgó vizsgálgódások egyben arra is választ adnak-e, hogy melyek a korrekt, leginkább helyesnek tekinthető kérdőív-szerkesztési megoldások, szöveggörnyezeti változatok. Erre már kevésbé adható egyértelmű válasz, noha – mint fent utaltunk rá – a kísérletek arra mindenképpen rávilágíthatnak, hogy melyek az ilyen szempontból inkább, s melyek a kevésbé problematikus, erősebben vagy kevésbé szituációérzékeny mutatók. Bizonyos elvi és technikai nehézségek – a „valós érték” pontos megragadásának elméleti s az ilyen jellegű kísérletek nagy számának gyakorlati korlátjai – nem teszik lehetővé az egyszerű választ e kérdésben, bár bizonyos szöveggörnyezetek szakszerűtlen, esetleg kirívó jellege akár a kellő szakmai rutin alapján is felismerhető. Ha csupán egy változat kipróbálására van lehetőségünk, a megfelelőnek tűnő megoldás időről időre, szituációról szituációra is változhat. Választáskutatási kérdésekben például a kampányidőszak közeledtével realizistikusabb megközelítést nyújthat a konfliktusosabb témakörnyezet alkalmazása, míg más időszakokban esetleg az ezzel szembeni megoldás lehet célravezetőbb. Az idősoros összehasonlítás szempontja – amennyiben egy-egy témakörben ez meghatározó jelentőségű – ugyanakkor a kontextus változatlanul tartását diktálja. Ha a gyakorlati lehetőségek fennállnak, mindenképpen célravezetőbb azonban több változat együttes alkalmazása (persze, nem csupán a módszertani vizsgálgódás szempontjai, hanem tartalmi megfontolások alapján).

A szóban forgó kutatási irány egy igen fontos mozzanata a kontextushatások nem szándékolt voltának, esetleg intencionált jellegének kérdése. Mivel bonyolult összefüggésekről, hatásmechanizmusokról van szó, a legtöbb esetben az ilyen hatások előre nem látott, nem szándékolt módon jönnek létre. A hatásmechanizmusok bizonyos feltárása, egyes kognitív mechanizmusok ismerete azonban e hatások szándékos előidézését is magában rejtheti, s az ún. „push poll”-ok („közvélemény-csináló közvélemény-kutatások”) finomabb vagy durvább válfajai nem utolsósorban ilyen befolyások kihasználására épülnek. E mechanizmusok szisztematikus feltárása, szélesebb körű tudatosítása ugyanakkor bizonyos immunitást is eredményezhet az empirikus társadalomkutatás presztízsét is csorbító említett kísérletekkel szemben.

Végül röviden arról is érdemes szólni, hogy az ilyen jellegű vizsgálgódások a módszertani tapasztalatokon túl tartalmi tanulságokkal is járhatnak.

Így fontos szociológiai mondandója is van annak például, hogy különböző kérdésekben melyek az inkább vagy kevésbé kontextusérzékeny közegek, társadalmi csoportok, s nem utolsósorban annak is, hogy milyen általános trendek figyelhetők meg ilyen szempontból. Legalább Riesman nagyhatású monográfiája óta jól ismert jelenség a modern személyiség külső hatásoknak való nagyfokú kitettsége, az ún. „kívülről irányítottág” problémaköre, amelyet az individualizációs tendenciák, különböző társadalmi-kulturális közegekben már bizonyos posztmodern vonások megjelenése inkább csak erősített, mint gyengítetett. Ha ez így van, önmagában is a szóban forgó megközelítés indokoltságára utal a mai folyamatok talaján.

Hivatkozások

- Angelusz, R.–Tardos, R. (1998) Az „önéletrajzíró” válaszadó – A választási preferenciák retrospektív adatainak szisztematikus torzításai. Századvég (1). 3–31.
- (1995) Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció. Szociológiai Szemle (2) 85–97.
- eds. (2005) Törések, hálók, hidak. Budapest: DKMKA.
- Bradburn, N. (1983) Response effects (in: Rossi, P.–J. Wright–A. Anderson eds. Handbook of survey research New York: Academic Press. 289–328).
- Cantril, H. (1944) Gauging Public Opinion. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press.
- Grice, H. (1975) Logic and Conversation. In: Cole, P.–J. Morgan, eds. Syntacs and Semantics 3: Speech Acts. N. Y.: Academic Press.
- Payne, S. (1951) The art of asking questions. Princeton, N. J.: Princeton Univ. Press.
- Riesman, D. (1968) A magányos tömeg. Bp.: KJK.
- Schuman, H. (1991) Context Effects: State of the Past/State of the Art. (in: Schwartz, N.–S. Sudman, eds. *ibid*) New York–Berlin: Springer Verlag. 5–22.
- Schuman, H.–S. Presser (1981) Questions and answers in attitude surveys: Experiments in question form, wording, context. New York: Academic Press.
- Schwarz, N.–F. Strack–H. Mai (1991) Assimilation and contrast effects in part-whole question segments: A conversational logic analysis. Public Opinion Quarterly, 55, 3–23.
- Schwarz, N.–S. Sudman (1991) Context Effects in Social and Psychological Research. New York–Berlin: Springer Verlag.
- Smith, T. (1991) Thoughts on the Nature of Context Effects. (in: Schwartz, N.–S. Sudman, eds. *ibid*) New York–Berlin: Springer Verlag. 163–186.
- Tourangeau, R.–E. Singer–S. Presser (2003) Context Effects in Attitude Surveys. Effects on Remote Items and Impact on Predictive Validity. Sociological Methods & Research (4) 486–513
- Zaller, J. (1993) The Nature and Origins of Public Opinion. New York: Cambridge Univ. Press.